

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

УДК 811.161.2'42:004

СЛОВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ НАУКОВОМУ СТИЛІ ПОЧАТКУ XXI ст.

Ніна Клименко

*Інститут української мови НАН України,
відділ структурно-математичної лінгвістики,
вул. Грушевського, 4, 01001 Київ, Україна,
тел.: (0 44) 279 20 37*

У статті показано активні тенденції словотворення в українському науковому стилі: зростання кількості запозичень, інтернаціоналізацію термінологічного фонду, конкурування питомих і запозичених одиниць як механізм опору ксенізації лексиконів мов та збереження її ідентичності. Окреслено інтелектуалізацію мови, роль абстрактної лексики у формуванні нових об'єднань слів: композито- та юкстапозитогруповань, темогнізд. Описано роль афіксоїдного способу творення термінології, розширення фонду афіксоїдів – переважно запозичених основ з регулярно повторюваними та уніфікованими значеннями, також перифрастичне словотворення як механізм породження розчленованих за формою і єдиних за змістом номінацій. Обидві засвідчують посилення аналітизму в мові.

Ключові слова: інтелектуалізація мови, інтернаціоналізація, калькування, термінування/ детермінування лексики, композитогруповання, темогніздо.

Мовознавча наука ХХ-ого й початку ХХІ століть підтверджує геніальні передбачення представників Празького лінгвістичного гуртка про тенденції розвитку літературних мов у майбутньому [13, с.17-41]. Серед них названо подальшу інтелектуалізацію мови, термінування та детермінування лексики, інтернаціоналізацію лексиконів мов, демократизацію норм літературної мови, міжстильову міграцію лексики та ін.

У добу глобалізації всі ці процеси пришвидшуються і в них усіх активну участь беруть словотвірчі засоби. Активна соціодинаміка впливає на лінгводинаміку, на розвиток лексики мов, активність та продуктивність словотвірних способів.

Кожна з названих тенденцій характерна для розвитку сучасної української мови. Вони всі вияскраплюють перебудову самих способів словотворення, вимагають перегляду його ролі в найменуванні й перейменуванні явищ (особливо суспільних), систематизації термінів словотвірної системи.

Усі їх висвітлити в одній статті не можливо, тому зосередимо увагу на деяких явищах термінотворення мови, тим більше, що всі названі тенденції виразно виявляються в ньому.

Так, в останні десятиліття з'явився термін ксенізація лексики мови [6]. Вона виявляється в інтенсивному поповненні запозиченої лексики, впливу запозичень на продуктивність словотворчих засобів.

Воно підтверджує зростання в терміносистемах запозичень, багато з яких швидко стає інтернаціоналізмами. Цьому сприяють також різні міжнародні комісії, що розробляють термінологію та номенклатуру окремих терміносистем [8].

Відомо, що в другій половині ХХ ст. мовою-донором у термінології для інших мов стала англійська. Одночасно вона виконує функцію мови-посередника. Багато термінів в англійській мові карбуються з грецького та латинського матеріалу. Ці мови не втрачають своїх позицій і все ще лишаються джерелом багатьох інтернаціоналізмів.

Ксенізація лексиконів мов спричинює необхідність уточнення і упорядкування принципів засвоєння іншомовного матеріалу [10]. Для української мови в цій ділянці характерні дві тенденції. З одного боку, вивільнення її від покручів, зумовлених політикою „зближення” усіх мов із російською. Звідси всі оті *омолоджуючі креми та освіжаючі напої, понятійні категорії та оціночні критерії*. З другого, прихід нових термінів=запозичень вимагає узгодження їх з правописними нормами мови, знання тих тенденцій засвоєння чужих елементів, що вже усталилися в українській мові. Навіщо писати *аутоінтоксикація*, коли є *автоінтоксикація* і *самоотруєння*, *еукаріоти*, замість *евкаріоти*, адже в нашій мові давно існують *евкаліпт* та *евфонія* – милозвучність?!

Під впливом наукового стилю в літературній мові відбувається її інтелектуалізація. У ній збільшується питома вага абстрактної лексики. Багато термінів оформлено як композити *біолокація, біохолокація, дезоксирибонуклеопротейд – ДНК, біоперешкоди, генофонд* тощо або як розчленовані словосполучення-номінації: *аір – лепеха звичайна, татарське зілля, візуалізація зображень, радіоактивні відходи* тощо [12]. Унаслідок цього у мові посилюється аналітизм: стають численнішими складні слова, що групуються в копозитоугруповання. Крім того, розгортається спосіб словотворення за допомогою афіксоїдних основ, що наділені регулярно повторюваними значеннями та широкою комбінаторикою. Унаслідок перифрастичного словотворення виникають юкстапозитоугруповання.

Зростає роль семантичного словотворення, що виконує свої функції в різних терміносистемах під впливом різних причин їхнього розвитку. Так, у біології багато термінів традиційно виникали на основі метафори за зовнішньою подібністю або схожими функціями. Давно відомі *віночок, голівка, тичинка, в'язальце, плодомістики* і *плодоніжки* в квітці. З розвитком інструментів спостереження виникла необхідність побачені озброєним (мікроскопом та ультрамікроскопом) оком явища називати відомими словами. Бактерію, що формою нагадала подовжену риску, назвали *паличкою*. Згодом увійшли в обіг *паличка кишкова* і *паличка Коха*. Іменником *сайт* (від англ. site сторінка), поширеним у інформатиці, в біології називають найменшу ділянку гена, яка незалежно від інших ділянок здатна мутувати і рекомбінуватися. Він є ще і найменуванням ділянки амінокислотної послідовності молекули білка. Слово *сайт* стало центром розчленованих номінацій: *сайт впізнавання, сайт заміщення, сайт рестрикції, сайти генетичні*.

Міграція термінів із одного функційного стилю в інший сприяє, з одного боку, політермінуванню лексики а, з другого, веде до її детермінування в загальнолітературній мові. Це в свою чергу сприяє підвищенню рівня інтелектуалізації мови і виявляється в зростанні питомої ваги абстрактної лексики та складних слів. На рівні мовної системи

внаслідок цього відбувається посилення тенденцій до аналітизму в мові, до економії мовних зусиль завдяки конденсації семантики, формуванню розчленованих номінацій (семантичних єдностей з розчленованою формою) і подальшого згортання їх у юкстапозити, композити та аббревіатури, а також набуття статусу афіксоїдів багатьма основами, що об'єднуються в композитоутворення.

У цих процесах активну участь беруть словотворчі засоби, що по-своєму реагують на виклики соціодинаміки. Вони набувають форм нових способів словотворення, серед яких з'являються проміжні на взір афіксоїдного, що близький до основоскладання, але ґрунтується не на словосполученнях, а на об'єднанні з уже існуючими композитами. Вони займають щодо них препозицію і уподібнюються аспектуальним означувачам, пор.: *геофіти*, *глікофіти*, *галофіти*, *криптофіти*, *мезофіти*, *планкюфіти*, *сапрофіти* та *глікогалофіти*, *гігромезофіти*. Виділені курсивом перші основи інтегровані суфіксоїдною основою *-фіт-* (від грец. *φυτό* рослина). Вони вказують на домінантні умови=середовище їхнього існування. Кінцева основа стає центром композитоутворення, єднаючи їх за темою *рослина*. Префіксоїдні препозитивні основи в двоосновних утвореннях розрізняють рослини за умовами їхнього існування. Ті з них, що здатні займати початкову позицію в три- та чотириосновних словах *гліко-гало-мезо-фіт* засвідчують поєднання умов – своєрідні рівноправні ознаки їхнього співіснування. У цьому випадку це *гліко-*, *гігро-*, *гало-*. Вони поєднані сурядним зв'язком композитів.

Однак у багатьох двоосновних утвореннях реалізовано іншу семантику – *розмірну*: *мега-фанерофіти*, *мезогірофіти*, *мікрогаметофіт*. У другому випадку йдеться про підрядний зв'язок композитів.

Інтегральна основа *-фіт-* може займати першу початкову позицію у багатьох словах і тоді вона, стаючи означувачем, займає своє місце в об'єднаннях слів, що окреслюють загальну відносність, указаних другою основою явищ, які стосуються світу рослин. Ця категорія, в свою чергу, може інтегрувати різні за семантикою слова. Це лексеми, що засвідчують рослини як об'єкти їжі *фітогельмінти*, *фітофаги*, *фітобій*; прихильності *фітофіли*; компоненти чого-небудь *фітогормони*, *фітомаса*, *фітопланктон*; суб'єкти чогось *фітоклімат*; розвитку *фітогенез*, *фітоценогенез*; сукупності рослин, що зростають у певному середовищі: *фітобентос*, *фітоценотип*; співіснують з іншими рослинами *фітобіонти*, *фітоценотип*.

Ця основа в першій позиції слова визначає науки, їхні розділи: *фітогеографія*, *фітогельмінтологія*, *фітопатологія*, *фітофізіологія*, *фітоценологія*.

Функційний розгляд афіксоїдних основ підтверджує їхню велику роль у систематизації та категоризації терміносистем. Він підтверджує їхню головну рису – бути своєрідними виразниками лексико-словотвірних значень, отже, засобом стратифікації лексики, моделювання афіксоїдних композитоутворень.

Кожна терміносистема має свої сукупності найпродуктивніших афіксоїдів. У біології, наприклад, це *біо-*, *-еко-*, *-філ-*, *-фоб-*, *-фіт-*, *-фаг-*, *-троф-*, *-цен-*, *-цид-*, *-цит-*, *-сома-* тощо. У механіці прикладом стрімкого утвердження стала основа *нано-*: *нанокомпозити*, *наноматеріал*, *нанометр*, *нанорівень*, *наносекунда*, *нанотрубка* і т.ін. У суспільних науках активізовано основу *-соціо-*: *соціодинаміка*, *соціолінгвістика*, *соціогуманітаристика* тощо.

Загальнолітературна мова збагачується одиницями названого типу та афіксоїдними угрупованнями, але й диктує свої правила на можливості творення подібних

до цього одиниць у терміносистемах. У ній діє обмеження на зростання препозитивних щодо ядерної структур (слів і речень) – не більше 5. Терміносистеми сучасної української мови засвідчують межу реалізації в 4 основи. Спостерігаємо загальне зростання кількості композитів. Найбільше їх серед двоосновних похідних, порівняно з літературною мовою більше три- та чотириосновних утворень.

Однак підтверджено й іншу тенденцію: у терміносистемах помітне зменшення кількості слів (три- й особливо чотириосновних) із ускладненням основоскладання. Останніх у науковому стилі більше, ніж у літературній мові, що полегшено орієнтацією на письмове фіксування у текстах. Однак і в ньому ускладнення структури одиниць зменшує можливості її регулярного відтворення в мові.

Найширшими комбінаторними здібностями наділено запозичені афіксоїди: їхня семантика стандартизована і регулярно повторювана. У біології це основи здатні займати першу, другу, третю, а то й четверту початкову позицію в слові: *авто- автоантагонізм, автогенез, автоспора, автотип; автомікрофагія, автополіплоїд, автораціографія, автотетраплоїд; агро- агрозона, агросфера, агрокліматологія, агрофітоценози; аеро-аеробіосфера, аерогідратофіти; ало- алополіплоїд, алотетраплоїд, астро- астробіологія, авто- автополіплоїд, автомікрофлора, бактеріо- бактеріохлорофіл; гемі-гемікриптохор, геміксерофіти, гемікриптофіти; гемо- гемоцитобласти, гено-геногеографія; гео- геоекосистема, геоекологія; гетеро- гетерофеногамія; імуно-імуногістохімія, імунопатологія.*

У четвертій початковій позиції серед біологічних термінів трапляються *біо-: біоценогоризонти, біогеоценологія, нейро- нейроендокринологія, нейроцитоархітектоніка, палео- палеобіогеографія, плазмо- плазмодіофороміцети, прото- протогемікриптофіти.*

У терміносистемі фізики спостерігаємо ту ж саму тенденцію: переважають двоосновні композити: *спектрографія, спектрометр, спектроскоп*, менш поширені триосновні: *астрофотометрія, астроспектроскопія, мас- спектрометр, спектрорадіометр, спектрополяриметр, спектрогеліограф, гамма- спектрометр, спектрофотометрія, фототелеграфування, фототермопластичний, фотофільмдрук, стерео-ардіографія, стереорентгенографія.* Нечисленні, але представлені в реєстрах словників чотиричленні похідні: *стереофотограмметрія, стереовекторокардіографія.*

Збільшення кількості абстрактної лексики в загальнолітературній мові – одна з її характерних рис упродовж ХХ-ого і початку ХХІ століття. Особливо активно ця тенденція спостерігається у науковому стилі мови, в його підмовах та окремих спеціальних терміносистемах [1,4,7,9,10]. У добу глобалізації цей процес ще більше посилюється і відбувається пришвидшеними темпами. Виявом цього є зростання кількості іменників-назв абстрактних дій, процесів, станів, найменувань абстрактних ознак, серед них назв властивостей як здатності істот, дій та процесів. Про це свідчить розширення меж використання прикметників, належних категорії загальної відносності, що активно залучаються до творення розчленованих номінацій, отже, перифрастичного способу словотворення.

Підтвердженням такого явища є розширення в терміносистемах кола запозичень, що вже стали традиційними в українській мові – іменників на *-і(я), -ці(я), -аці(я), -ізаці(я), -изаці(я), -оз, -ез*, а також активізація новіших з кінцевими *-інг (-енг)*. Найпоширенішим серед термінів – назв дій є прості (із одним коренем) утворення з суфіксом *-уванн(я)*: *жилькування, зацукровування, заковтування, зброджування, зневоднювання, знесоловання, зчленування, квіткування, наклёвування, настобурчування, пупкування.* До цієї групи належать менш численні дієслова – черезступеневі похідні від словосполучень: *жироутворення, квіткорозміщення, листорозміщення, світловідчування*, а також

дієменники, мотивовані запозиченнями: *генотипування, желатинування, інгібування, клонування, метаболування, пігментування, пінцирування, фракціонування*. Менш представлено іменники на *-анн(я)*: *вимокання, випрівання, зацвітання, закисання, перестигання* та *-енн(я)*: *запилення, намулення, окультурення, спустелення, авторозщеплення*.

Серед біологічних термінів поширенні процесові іменники на *-инн(я)*: *бубнявіння, закостеніння, змертвіння, зроговіння, пліснявіння, облиствіння, скостеніння, цвітіння, яйцеживородіння*. Для їхньої семантики важливе зіставлення значень дія-процес-стан, процес-властивість, пор. похідні: *задубіння* (процес) *затвердіння* та *задубілість* (властивість) *втрата гнучкості структури органа, виживання* (дія і здатність особини зберегти своє життя за зміни навколишнього середовища) і *виживаність* (властивість) *вірогідність збереження організмів одного покоління за певний інтервал часу*. Ще виразніше зіставлення іменників: *виродження* (процес) *спрощення структури органа, вироджуваність* (властивість) *скхильність до виродження* та *виродливість* (наслідок процесу) *вроджене порушення нормальної будови тканини або органів*.

Стає помітнішим намагання розрізнити в термінології іменники – назви дій, процесів тривалих, незакінчених: *брунькоскладання* і завершених *брунькоскладення; самозапилювання/ самозапилення, самоотруювання/ самоотруєння, самовідновлювання/ самовідновлення, самоочищення/ самоочищення* тощо.

На вираженні значень абстрактних дій, процесів, станів, властивостей (за дією) у терміносистемах української мови спеціалізуються запозичені суфікси *-і(я), -ці(я), -ці(я)/ -изаці(я)/ -изаці(я), -оз, -ез, -инг/ -інг*. Більшість із них можуть виражати ці синонімічні словотвірні значення. Так, у біологічній терміносистемі запозичені слова з суфіксом *-і(я)* найчастіше називають процеси, властивості, рідше стани та дії: *поліфагія* вказує на властивість=здатність деяких тварин харчуватися багатьма кормами різних біологічних груп. Натомість *ізоспорія* – це найменування дії утворення рослинами спор однакових розмірів, *ізотонія* – стану однакового тонуусу, напруження або активності, *псевдополіембріонія* – процесу в тварин.

Кожну з цих груп можна розширити численними лексемами. Серед перших назвімо іменники: *бігамія, олігофагія, омброфілія, пентакотилія, полімерія, полісоматія, псевдометаметрія*; серед других: *біледія* (пересування на двох нижніх (задніх) кінцівках), *орнітофілія, орнітохорія, поліхорія*. Стан характеризує *ізоосмія, імуносупресія*, процеси *патроклінія, плазмогамія, псевдополіплоїдія, ізоспорія*.

Часто ці різні, але близькі семантично ознаки співіснують у словах, споріднених за коренем (осною), наприклад з основою *-плоїдія* існують назви властивостей: *алополіплоїдія, диплоплоїдія, ізополіплоїдія, поліплоїдія*; стану: *дисплоїдія*; процесу – *гетероплоїдія*.

Багато запозичених основ із суфіксом *-і(я)*, що називають процеси, набувають статусу афіксоїдів. Так, *-терапія* трапляється в кількох десятках слів: *амбелотерапія, апітерапія, вакцинотерапія, вітамінотерапія, голкотерапія, гормонотерапія, ігротерапія, іонотерапія, кріотерапія, оксигенотерапія, парафінотерапія* та ін. Ця основа здатна займати другу початкову позицію в композитах, пор.: *бальнеотерапія, фізіотерапія* і *бальнеофізіотерапія, радіотерапія, рентгенотерапія* та *радіорентгенотерапія, фототерапія, хіміотерапія – фотохіміотерапія, голкотерапія* та *голкорексфлексотерапія, фітотерапія, аеротерапія – аерофітотерапія*.

Поширена в найменуваннях дій афіксоїдна основа *-скопія*: *ангіоскопія, бактеріоскопія, ларингоскопія, телескопія, рентгеноскопія – телерентгеноскопія*.

Словникові тексти засвідчують співіснування слів із названими суфіксами: *інтерференція* – форма взаємовідносин у фотосинтезі, за якої особини чи популяції впливають одна на одну *конкуренцією* або *алелопатією* (взаємовплив рослин та мікроорганізмів через виділення в навколишнє середовище продуктів життєдіяльності (фітонциди та ін.).

Словотвірна багатозначність характерна також суфіксам *-ці(я), -аці(я), -изаці(я)/ -ізаці(я)*, які виражають ті ж значення, що й суфікс *-і(я)*: процесу: *васкуляризація, інтерградація, інтероцепція, інфільтрація, кератинізація, коеволуція, комплементация, лізогенізація; властивості за дією*: *інадаптація, оксигенація, осифікація, осморегуляція; стану*: *вегетація, інактивація, кінестезія; дії*: *імплантація, інкапсидация, інкапсуляція, оксидация, опсонізація*.

Названі терміни належать до тих, що вимагають пояснень для пересічного носія мови. Однак серед них численні й ті, що частково детермінувалися в загальнолітературній мові. Це, наприклад, іменник *імунізація* – штучне створення імунітету до інфекційних захворювань шляхом *вакцинації*, що, в свою чергу, теж став частково детермінованим, бо відомий як медичний термін із значенням створення штучного імунітету, а також набув і переносного значення – прагнення не допустити яких-небудь ідей. До таких належить і слово *пастеризація* (на честь французького біолога Л.Пастера) – метод знезараження та консервації рідких харчових продуктів.

У терміносистемі біології активно функціонують продуктивні запозичені суфікси [=ез та -оз] на позначення процесів, станів, дій. Багаточленну групу (понад шість десятків) назв процесів формують іменники з суфіксом *-ез* у складі основи *-генез*. Серед них представлено одиниці з префіксами: *анагенез, діагенез, епігенез, катагенез, метагенез, парагенез*. Однак переважають композити: *абіогенез, автогенез, адаптаціогенез, андрогенез, антропогенез, біогенез, віталогенез, галогенез, гістогенез, глюконеогенез, ембріогенез, етногенез, канцерогенез, кріогенез, літогенез, моногенез, антогенез, орогенез, патогенез, расогенез, спорогенез, тектогенез* тощо.

Продуктивна основа *-кінез* з суфіксом *-ез*: *метакінез, паракінез, каріокінез, тропокінез*.

Менш активний, але також продуктивний суфікс *-оз* на позначення хвороб та станів: *авітаміноз, артроз, лептоспіроз, карбункульоз, остеохондроз, педиккульоз, псевдоартроз, сальмонельоз*. Такі похідні здатні утворювати композитоутворення, що формуються одиницями з кінцевими основами на *-оз*. Вони різні за чисельністю: *-невроз* *ангіоневроз, вегетоневроз; трофоневроз; -склероз* *артеріосклероз, атеросклероз, кардіосклероз, коронаосклероз, невросклероз, отосклероз, пневмосклероз*.

Подібне до цього композитоутворення сформоване основою *-цитоз*, що вказує на стан як певний процес (збільшення або зменшення) об'єктів, указаних першою основою слова: *агранулоцитоз, лейкоцитоз, макроцитоз, мікроцитоз, тромбоцитоз*. Іменник *фагоцитоз* називає дію поглинання живих клітин фагоцитами.

Серед назв абстрактних дій та процесів у біології трапляються слова з суфіксом *-ис*: *лізис* – порушення клітинної структури тканин під дією ферментів, кислот, лугів, солей. Цей іменник є складником композитів *каріолізис* (розщеплення ядра), *міколізис* (розчинення клітин грибів). Статус морфеми *-ис* підтверджують слова з кінцевою основою *-ліз*, теж на позначення дій, процесів руйнування, розчинення: *біокаталіз, гемоліз, гістоліз*, що діє підстави для виділення суфікса *-ис*.

У сферу означувачів, дій, станів, процесів, властивостей у біології дедалі частіше потрапляють іменники з суфіксами *-инг/ -інг*: *алопрінгінг*, *інбридінг*, *моніторинг*, *стрейнкросінг* (спарювання тварин), *кросфідінг* (стимуляція росту мікроорганізмів), *кросбридінг* (схрещування тварин різних порід), *тонкросбридінг* (схрещування тварин), *хомінг* (здатність розпізнавати місце свого народження).

З усіма названими запозиченими суфіксами у вираженні значень абстрактних процесів, дій, станів та властивостей за дією конкурує давній і все ще продуктивний суфікс *-ість*. Для нього характерна широка комбінаторика з питомими та запозиченими основами, можливість вираження полісемічних значень.

У біологічній терміносистемі особливо виразна його функція передавати ознаки, що їх можна кваліфікувати як компоненти модальних значень. Це здатність/ нездатність до певних дій, схильність до процесів та станів: *генотоксичність* – властивість хімічних, фізичних, біологічних чинників ушкоджувати структуру і порушувати функціонування генетичного апарату клітин. Здебільшого йдеться про властивості дій, спрямованих на певні об'єкти: *гігроскопічність* властивість тканин рослин поглинати вологу, *гігрофанність* здатність шапинки грибів змінювати зовнішню форму залежно від вологості, *імуногенність* здатність речовин вірусу чи організму стимулювати утворення специфічних антитіл або про реакцію на дію певних об'єктів: *радіорезистентність* – здатність клітин, тканин, усього організму витримувати певні дози іонізуючого випромінювання.

Серед похідних утворень цього різновиду слів переважають композити, менше простих (з одним коренем) афіксальних утворень на зразок: *вірулентність* здатність організму спричинювати хворобу, *інвазивність* здатність збудників інфекційних захворювань (вірусів, бактерій, грибів) проникати в організм хазяїна і поширюватися в його клітинах. Останні активізують свої позиції у вираженні значень процесів: *рецесивність* – властивість зовнішнього прояву одного з двох різних парних (алельних) генів у формуванні якої-небудь ознаки в особини, *персистентність* тривале існування чого-небудь, незважаючи на зовнішній або внутрішній вплив, *ремонтантність* здатність рослин до повторного або багаторазового цвітіння та плодоношення; стану: *ригідність* – негнучкість, заляккість, зумовлена напруженням м'язів.

Цікаво, що у більшості термінів із суфіксом *-ість* на позначень назв абстрактних процесів, дій та станів здатність інтерпретовано як здійсненну можливість: *ксерофільність* здатність рослинних організмів витримувати несприятливі умови водозабезпечення. Тільки в поодиноких випадках підкреслено неможливість процесу чи стану: *інтразональність* властивість деяких природних утворень (грунтів, рослинності, ландшафтів) не мати географічних зон, *автостерильність* нездатність пилку проростати на приймочці.

Підкреслення модальності можливості характерне для композитних і простих слів із суфіксом *-ість*. Воно корелює також із складними іменниками з суфіксом *-ість*, що в своїй структурі мають основи, співвідносні з прикметниками *стійкий*, *витривалий*, які містять семи збереження ознак дії, пор. *буферність* стійкість системи до змін та *солевитривалість* стійкість рослин до підвищеної концентрації солей у ґрунті (синонім *солестійкий*), *паразитостійкість* ступінь стійкості організму до зараження певним видом паразита, *газостійкість* здатність біотичних об'єктів протистояти отруйній дії легких забруднювачів. Вираження ознаки стійкості живих організмів в протистоянні явищам, предметам іншим організмам властиве багатьом композитним іменникам із питомими: *вологостійкість*, *грибостійкість*, *засухостійкість*, *лугостійкість*, *морозостійкість*,

посухостійкість, хворобостійкість, холодостійкість та нечисленними запозиченими основами на зразок *філоксеростійкість*.

Незначна частина іменників з *-ість*, використовуваних у біологічній терміносистемі, фіксує певну властивість без відношення до дії: *білатеральність* двобічна симетрія в організмі, *гетерозиготність* неоднорідність спадкової основи, що походить від батьків. Однак частіше подібні до цього слова трапляються в назвах процесів: *матрокліністність* – наближення до материнської форми у гібридів, *поліциклічність*, *полікамбіальність*, *мутабільність*; станів: *омніпотентність*, *псевдоамлоїдність*, *ювенільність*, рідко дії: *нейропровідність* – передавання імпульсів уздовж нервового волокна.

У словах з названими запозиченими суфіксами та питомими *-ість, -ни(я), -ств(о)* співіснують значення дій та станів у межах тих самих слів на зразок *імобілізація* – 1) перехід поживних речовин із доступних для рослин станів у наступну форму, а також 2) позбавлення риб рухомості або у споріднених за коренем одиницях: *диплоїдія* – наявність у ядрі клітини гаплоїдного набору хромосом, те саме *диплоїдність*.

Споріднені слова із запозиченими суфіксами можуть конкурувати з лексемами, в яких використано питомі суфікси *-ість, -ни(я)*, за відтінками значень: *мікотрофія* здатність організму використовувати автотрофний і гетеротрофний тип живлення; *міксотрофія* тип живлення, за якого організм, крім фотосинтезу, здатен засвоювати готові органічні речовини; *автотрофія* живлення автотрофів неорганічними речовинами, *автотрофістність* здатність органів (зелених рослин у процесі фотосинтезу, бактерій у процесі хемосинтезу) утворювати органічні речовини з неорганічних.

Одиниці з питомими суфіксами конкурують між собою за значеннями стан: *наддомінантність* перевага гетерозиготного стану алеля над гомозиготним та властивість: *наддомінування* сильний вияв ознаки в гетерозиготній особині; процес *мікотрофія* живлення рослин за допомогою мікориз та властивість *мікотрофістність* форма симбіозу грибів і вищих рослин (синонім *мікотрофізм*).

Поширене явище співіснування запозиченої одиниці з еквівалентною за значенням калькою. Воно спостерігається серед назв абстрактних дій, станів, процесів на взір: *гемопоез* – *кровотворення*. Особливо їх багато серед утворень з основою *авто-* та питомою *само-*: *автогамія* – *самозапилення*, *автоінтоксикація* – *самоотруєння*, *автоінфекція* – *самозараження*, *автоліз* – *самоперетравлення*, *автооксидация* – *самоокиснення*, *автомія* – *самоскалічення*, *автофагія* – *самопоїдання*, *автоцитоліз* – *самоперетравлення*.

Калькування за семантикою і відтворенням складників будови слова характерне для найменувань станів: *анемія* – *недокрів'я*, абстрактних властивостей: *макроцефалія* – *великоголовість*, *мікроцефалія* – *малоголовість*, *платицефалія* – *плоскоголовість*, *бігамія* – *двошлюбність*, *полігамія* – *багатошлюбність*, *поліфілія* – *багатолистість*, *гетерофілія* – *різнолистість*, *гетероспермія* – *різнонасінність*, *памфагія* – *всеїдність*, *фітофагія* – *рослиноїдність*, *нанізм* – *карликовість*, *лімнологія* – *озерознавство* тощо.

Такий різновид калькування характерний і для найменувань істот: *еврифаги* – *всеїдні*, *сапрофаги* – *трупоїдні*, *ксилотроф* – *деревоїд* та ін.

Рідше значення запозичень передається напівкальками на зразок: *радіорезистентність* – *радіочутливість*, *фітогеографія* – *географія рослин*.

У терміносистемах української мови поширено спосіб перифрастичного освоєння запозичень, тобто переклад однослівної одиниці розчленованими номінаціями: *лактоза* – *молочний цукор*, *фруктоза* – *виноградний цукор*, *цукроза* – *буяковий цукор*, *ламелоцит* –

пластинчаста клітина, таксодій – кипарис болотний, цистрон – структурний ген, чурфа мигдаль земляний, ююбафінік китайський.

У сучасному науковому стилі активізувалося характерне для української мови використання народних назв паралельно з термінами=запозиченнями: *гладіолуси – косаріки, копрофаги – жуки-гноювики, молюски – м'якуни, календула – нагідки* або як термінів, подібні до біологічних: *дихальця, мацальця, цупальця* (в істот); *тичинки, приймочки, ніжки, в'язальця* та ін. (у рослин); *веретенця* (в клітинах).

Слід відзначити велику питому вагу серед абстрактних назв властивостей складних слів з суфіксом *-ість*: *пізньостиглість, ранньостиглість, скоростиглість, жаровитривалість, жиромолочність, мертвонароджуваність, рівноспорівість, пагонопродуктивність, теплотворність, плодоносність, повноцінність, бактеріоциногенність, барочутливість, біорізноманітність, біопродуктивність, хіаסתобазидійність, евригіробіонтність, генотоксичність, гетерогаметність.*

Так само численну групу утворюють композити – назви абстрактних дій, процесів, станів з суфіксами *-анн(я), -енн(я)*; *брунькозапилення, бджолозапилення, жовчовиділення, слинтоворення, пагоновідродження, риборозведення.* Деякі з них об'єднані спільністю кінцевої основи: *видоутворення, жовчоутворення, лімфоутворення, солеутворення.*

Наведені факти свідчать про те, що в сучасній українській термінології відбуваються інтенсивні процеси, які впливають на інтелектуалізацію мови. Вона виявляється в зростанні в лексиконі мови прошарку абстрактної лексики. Це, в свою чергу, сприяє термінуванню та детермінуванню лексики. Численні наукові терміни проникають у загальну мову і серед них абстрактна лексика на взір: *вакцинація, іонізація, імунізація, пастеризація,*

У добу глобалізації інтелектуалізації загальнолітературної мови тісно пов'язана з терміноутворенням, що узагальнює досягнення науково-технічного та інформаційного прогресу явищ соціогуманітаристики. Це спричинює термінування і детермінування лексики в мові. Вони значною мірою націлені на ксенізацію лексиконів мов, зростання в них кількості інтернаціоналізмів, слів-гібридів, кальок, напівкальок, інтернаціонального фонду словотворчих засобів, перифраз. Інтенсивне творення одиниць із запозиченими та питомими словотворчими засобами засвідчує їхнє швидке входження в мову.

У багатьох випадках воно в першу чергу відбувається завдяки загальній категорії відносності, вираженої прикметниками (ознакова відносність), формуванню фонду назв абстрактних дій та ознак, що стають центрами тематичних угруповань (предметна відносність). Їх доповнюють афіксоїдні угруповання. Випадки загальної відносності ілюструють подані нижче приклади. Іменник *грам* (одиниця вимірювання ваги) – центр префіксоїдного юкстапозитного угруповання. Останні основи слів з першою основою *-грам-* називають одиниці, які вимірюються в грамах: *грам-атом, грам-еквівалент, грам-іон, грам-калорія, грам-маса, грам-молекула, грам-моль, грам-сила.* З ними асоціюються два композити, що мають єднальний інтерфікс *о*: *грамометр* – динамометр для вимірювання зусиль, не більше за ІН та *грамосантиметр*. Отож, слова з темою *грам* охоплюють одиниці проміжні між юкстапозитами (наслідками словоскладання) та композитами (результатами основоскладання).

Композитоугруповання здебільшого виражають загальну відносність через ознакову належність уже існуючих композитів, пор.: *гравіметрія, спектрометрія, фотометрія і аерогравіметрія, аероспектрометрія, аерофотометрія та аерогамма –*

спектрометрія; аерофотограмметрія; фоторозвідка, аерофоторозвідка, гальванометр, фотогальванометр; фототопографія – аерофототопографія; біологія – мікробіологія – аеромікробіологія – аерофотобіологія, сфера – біосфера.

У цій зоні активно діють механізми спеціалізації термінів-словосполучень, складниками яких є відносні прикметники: *мікориза верхівкова, ~ вторинна, ~ектотрофна, ~ендотрофна ~ ектоендотрофна.*

Такі темогнізда – продуктивний спосіб категоризації одиниць. Використовувані в них прикметники є запозиченими, але засвоєні українською мовою або питомими: *квітка* – орган статевого розмноження у покритонасінних рослин, що складається зі вкороченого видозміненого пагона, на якому розміщені маточка, тичинка, оцвітину, квітконіжка, квітколоже. До темогнізда *квітка* входять *квітка, азигоморфна, асиметрична, актиноморфна, алотропна, безпелюсткова, апетальна, безпокривна, гемітропна, геміциклічна, гетеростильна, гомогамна, двостатева, зигоморфна, клейстогамна, маточкова, жіноча, моноциклічна, надматочкова, неправильна, азигоморфна, одностатева, пелорична, підматочкова, чоловіча, тичинкова.* Отже, 25 розчленованих номінацій. Деякі з них пов'язані антонімічними відносинами: *двостатева – одностатева, над маточкова - підматочкова, жіноча – чоловіча.* Декотрим властива синонімія: *квітка безпелюсткова – апетальна (калька), квітка маточкова – жіноча.*

У цьому контексті слід розглядати другий поширений спосіб розвитку семантики термінів, які називаємо політермінуванням, що закінчується або формуванням багатозначності терміна або виникненням омонімів. Зразком першого є *інтеграція* [лат. відновлення, поповнення < integer – цілий] - 1) об'єднання в ціле яких-н. частин, елементів, а в інформатиці – відновлення і (або) підвищення якісного рівня взаємозв'язків між елементами системи. У біології *інтеграція* має два протилежні значення: перше – відтінок єдиного цілого: *злагодженисть* у роботі окремих частин і органів, що дозволяє організму реагувати на зовнішні впливи, а друге фіксує *порушення* генної рівноваги і появи нових ознак у природної популяції внаслідок контакту її особин з особинами іншої, не повністю ізольованої (генетично і просторово) від першої популяції.

Прикладом омонімічного розвитку семантики терміна є іменники *індукція*, що хоч і мають спільне етимологічне походження від німецького Induction < франц. induction <лат. inductio виведення, проте в різних галузях розвинули свої спеціалізовані значення: *індукція 1* – логічний висновок від окремого, до загального; *матем.* загальний метод математичних доведень; *індукція 2 – фіз., ел.* збудження електрорушійної сили в провіднику внаслідок змін магнітного поля навколо нього; *індукція 3 фізіол.* явище взаємодії основних нервових процесів – збудження і гальмування.

У біології запропоновано визначення індукції як 1) виникнення процесів розвитку в певній частині (групі клітин) ембріонів та 2) як властивість синтезувати певні ферменти за наявності відповідних субстратів, а також 3) процес утворення ферментів у відповідь на зміну середовища та 4) розвиток клітин за дії речовин, які виділяють інші речовини.

Водночас чіткіше окреслюється інша картина контактів та взаємовпливів мов, що виявляється в конкуренції та взаємоіснуванні термінів питомих та запозичених. Калькування, напівкалькування, творення слів=гібридів, перифраз належать до арсеналу словотворчих способів, що чинять опір ксенізації лексиконів мов, посилюють тенденцію до збереження самобутності мов та їхньої ідентичності. У роки незалежності України ці тенденції посилюються. Вони відчутні в намаганні термінологів вивільнитися від термінів=покручів, спричинених русифікацією української мови. Нові словники доби незалежності підтверджують вивільнення терміносистем від одиниць, не властивих українській мові. На користь цієї думки свідчать словники з біології, інформатики, фізики, з

реєстрів яких вилучено *читаючі пристрої, зимуючі стани птахів, узагальнюючі формулювання*. І на жаль, у деяких дисертаціях з перекладознавства ще трапляються *приймаюча культура та конкретизуюча функція*.

Ці останні утворення вимагають пильнішої уваги до перифрастичного словотворення, до якого відносимо розчленовані номінації, що формують темогнізда – угруповання слів з однаковою темою = тим самим стрижневим словом, але подільною формою. Вони цікаві як активні засоби оформлення нової категоризації лексики, де є складання основ та слів для творення похідних, серед них і гібридних одиниць, пор.: *мікориза* (рос. *микориза*, англ. *micorhiza* < д. грец. *μύκος* гриб + *ρίζα* корінь) – симбіотичне поєднання кореневих органів вищих рослин із грибним міцелієм, який огортає корінь або вкорінюється в його клітини та утворювачі мікориз – *мікоризоутворювачі* – гриби, які утворюються на коренях дерев, кущів і трав'янистих рослин – *ектотрофні, ендотрофні, мікоризи* чи *ектоендотрофні*.

Такі семантичні перетворення одиниць характерні для динамічної зони словотворення, у якій помітні переходи від номінацій словосполучень до однослівних найменувань, пор. *еритроцити* – *червоні кров'яні тіลця* – *червонокривці, лейкоцити* – *білі кров'яні тілця* – *білокривці, генетично модифікований організм* – ГМО. Вони стають моделями складання слів, основ у словотворенні для продукування найменувань нової систематики термінів.

Про тенденцію оновлення терміносистем мови під впливом соціодинаміки свідчать численні неологізми в них на взір щойно названих *мікоризоутворювачів, ектоендотрофний*, а також інші *бета-різноманітність, бета-різноманіття, мертвонароджуваність* та ін. Серед інших помітно вирізняються назви станів: носійство (рос. носительство, англ. *carriage*) – стан організму, за якого наявний у ньому чинник нічим не проявляється, що вже дав життя і словосполученню носійство отрут, англ. *carriage of poison*, а також композитові *паразитоносійство* перебування в організмі потенційно патогенного паразита.

Словоскладання в науковій термінології сучасної української мови поступається продуктивністю осново складанню. Воно по-різному реалізується в різних терміносистемах. Так, у реєстрі словника сучасної української біології подано поодинокі юкстапозити на зразок: *бета-різноманіття, плюс-формула*. Їх небагато і в пояснювальних частинах його статей, де трапляються іменники на взір: *організм=господар, організм-донор, організм-паразит, організм-посередник* тощо.

Значно вища продуктивність словоскладання в терміносистемі інформатики. У реєстрах словників її термінів є *ініціатор-термінатор, індекс=регістр, оператор-вираз, приймач-передавач, [оператор-перемикач], регістр-клямка, регістр-джерело, розділювач-сортувальник, символ-заповнювач, система-консультант, система-путівник, тест=монітор, тест-програма*.

Під впливом англійської мови в терміносистемі інформатики, інформаційних технологій зокрема, активізувався проміжний між композицією та юкстапозицією спосіб словотворення, коли відношення і семантичні зв'язки між компонентами складного слова закріплено позиційно, як в англійській мові, а в сучасній українській мові – без єднального інтерфікса: *імідж-експозиція, імідж-інформація*. Понад сотню похідних, що їх можна розглядати як наслідок осново- та словоскладання, засвідчено з основою *-інтернет-*: *інтернет-адреса, інтернет-аукціон, інтернет-провайдер, інтернет-чат, інтернет-шоп,*

інтернет-шоу тощо. Серед них численні гібридні слова: *інтернет-залежність*, *інтернет-зв'язок*, *інтернет-книгарня*, *інтернет-користувач*, *інтернет-опитування*, *інтернет-посилання* [2;5]. Продуктивність властива основі *веб-* у словах проміжного типу: *веб-архів*, *веб-дизайн*, *веб-конференція*, *веб-мережа*, *веб-портал* тощо.

Подібні до цього утворення групуються в композитно-юкстапозитні об'єднання, викликаючи труднощі в правописанні, пор.: *імідж-експозиція*, *імідж-інформація*, *імідж-платформа* та *імідж-мейкер* і вже *іміджобудівництво*.

Проміжний словотвірний статус цих похідних підтверджують інші темогнізда, кількість яких дедалі більше зростає в сучасній українській мові, змінюючи морфемний образ її слів: мас-медіа, мас-акція, медіа-ідеал, медіа-життя, медіа-імперія, медіа-індустрія, медіа-квиток, медіа-образ, медіа-освіта, медіа-цивілізація, медіа-юрист тощо (Карпіловська 2013).

1. Гродзинський Д., Симоненко Л., Годована М., Овсейчук С., Туровська Л., Яценко Н., Василькова Л. Словник української біологічної термінології за ред. Д. Гродзинського, Л. Симоненко. – Київ, 2012.
2. Карпіловська Є.А. Типи мовних інновацій: Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі/ Н. Клименко, Є. Карпіловська; за ред. Н. Клименко. – Київ, 2008. – с. 9-35.
3. Карпіловська Є., Кислюк Л.П. та ін. Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики/ Карпіловська Є., Кислюк Л., Клименко Н. та ін.: за ред. Є. Карпіловської. – Київ, 2013.
4. Киричок Т. Український глумачний словник електронних видань. – Київ, 2012.
5. Кислюк Л. Словотворча активність неозапозичень 245-261: Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі/ Н. Клименко, Є. Карпіловська, Л. Кислюк: за ред. Н. Клименко. – Київ, 2008. – с. 245-261.
6. Косович О. Інноваційні процеси в лексиці сучасної французької мови (на матеріалі онлайн-видань). АДД. – Київ, 2015.
7. Коссак О., Маньковський С. Англо-українсько-російський словник з інформатики та обчислювальної техніки. – Львів, 1991.
8. Крысин Л. Толковый словарь иноязычных слов. – Москва, 2008.
9. Російсько-український словник наукової термінології: у 3-х томах. Т.3. Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю: Космос. – Київ, 2006.
10. Селігей П. Український науковий текст: проблеми комунікативної повноцінності та стильової досконалості. АДД. – Київ, 2016.
11. Стишов О. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі ЗМІ). – Київ, 2005.
12. Тезиси Пражского лингвистического кружка: Пражский лингвистический кружок. – Москва, 1967. – с. 17-41.
13. Уласевич В., Даўгулевич Н. Слоўнік новых слоў беларускай мовы. – Мінск, 2009.

Стаття надійшла до редколегії 25. 04. 2017
доопрацьована 10. 06. 2017
прийнята до друку 15. 08. 2017

WORD-FORMATION IN UKRAINIAN SCIENTIFIC STYLE OF THE BEGINNING OF XXI-TH CENTURY

Nina Klymenko

*Senior researcher of the Institute of the Ukrainian language, the National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of lexicology, lexicography and structural and mathematical linguistics, Full Professor,
Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine,
4 Hrushevsky Street, 01001, Kyiv, Ukraine
Tel. (+38 044)-279-20-37*

The paper shows current tendencies of word-formation in scientific style of Modern Ukrainian: the increase of borrowings, internationalization of terminological word stock, competition of native and loan elements as a mechanism of opposition to xenization of lexicons to preserve language identity. The article reveals language intellectualization, the role of abstract nouns in categorization of lexis, forming of new groups of words: composite- and juxtaposite groups, families of nominations. It also describes the role of affixation in terminology formation, the increase of mostly borrowed root affixes – stems with repeated and unified meanings, also periphrastic word-formation as a mechanism of split in form and single in the sense nominations derivation. Both attest to the fact of the increase of analytical forms in the language.

The analyzed terminological systems in Ukrainian (biological, IT, social and political) witness xenization of their elements, among which English borrowing prevail. This language is not only the source of borrowings, but also an intermediary. Many terms in it are built from Greek and English material, which do not lose their ground and remain the source of numerous internationalisms.

The processes of terminologization and determinologization are stimulated by migration of terms from one functional style to another. This adds to the increase of the level of intellectualization of the language and manifests itself in the increase of proportion of abstract lexis and compound words. On the level of language system due to this the following tendencies are observed: intensification of language analytism, trend towards economy of language efforts owing to the condensation of semantics, formation of split nominations (semantic unities with the split from) and their further condensation in juxtaposites, composites and abbreviations, and also the acquisition by multiple stems of the status of root affixes, which are united in composite- and juxtaposite families of nominations.

Key words: intellectualization, internationalization, loan translation, terminologization / determinologization, composite families of nominations, families of nominations.